

Холодний Яр

- Текст без купюр та змін
- Друге академічне видання, виправлене й доповнене (з доповненнями укладача)
- Коментарі науковця

Докладно про історію створення «Холодний Яр» - спогади вояка, які читати легко, ніби пригодницький роман, і корисно, як багате на факти джерело про маловідому сторінку нашої історії: повстанський рух під прапором Української Народної Республіки. Уперше після 1961 року презентується автентичний текст. Крім того, це перше академічне видання, яке відображує всі відомі прижиттєві версії від 1932 до 1938 року. Книжка доповнена статтями, у яких розглянуто спогади Горліса-Горського як історичне джерело, а також наведено деякі зауваги щодо його біографії, яку досліджувати виявилось вкрай непросто.

Юрідичний факультет Тернопільського національного університету імені Івана Франка

Академічне видання

ІКСД

Alvin Lopez-Lopez

ХОЛОДНИЙ ЯР

Видання 2-ге, виправлене і доповнене

ХАРКІВ
2023 КСД

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2023

ISBN 978-617-15-0342-7 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Упорядкування, передмова і науковий коментар *Сергія Луніна*

Портрет автора взято з видань «Холодного Яру» 1934 і 1935 рр.

Дизайнер обкладинки *Ілля Стронговський*

Горліс-Горський Ю.

Г69 Холодний Яр / Юрій Горліс-Горський. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. — 448 с.

ISBN 978-617-15-0230-7

«Холодний Яр» Юрія Горліса-Горського — спогади вояка, які читати легко, ніби пригодницький роман, і корисно, як багате на факти джерело про маловідому сторінку нашої історії — повстанський рух під прапором Української Народної Республіки. Академічне видання, що вийшло друком шість років тому, вперше після 1961 року подає автентичний текст і взагалі вперше — відображає всі відомі прижиттєві версії від 1932 до 1938 року. Тепер його видано вдруге, з виправленнями й доповненнями. Книжку доповнено статтями, у яких розглянуто спогади Горліса-Горського як історичне джерело, а також наведено деякі зауваги щодо його біографії, яку досліджувати виявилось вкрай непросто.

УДК 94(477)

Від упорядника

Це видання «Холодного Яру» Юрія Горліса-Горського — не перше і навіть не двадцяте. Поза тим воно унікальне. Чим? Це перше після 1961 року видання авторського, неперекрученого тексту. І взагалі перше академічне видання, яке відображає всі відомі прижиттєві версії від 1932-го до 1938 року, вказує на розходження між ними, позбавляє текст одруків, обережно осучаснює правопис (передусім пунктуацію).

Історія цієї книжки, яку тисячі українців давно вже знають і шанують, сповнена абсурду. Всі видання від 1967 року — тобто всі в незалежній Україні — подають різні варіанти тексту, спотвореного після смерті автора. Від 2014 року ми з донькою Горліса-Горського Ларисою публікували докази цього злочину проти книжки, однак перекручені видання виходили собі далі — навіть державним коштом.

З'явилися, на жаль, і так звані автентичні видання, упорядники яких варіанту 1938 року в очі не бачили та не засмучуються тим, що перша частина в них містить багато помилок із публікації 1967 року. Нарешті після тривалих пошуків мені пощастило знайти видавництво, яке поставилося до видання «Холодного Яру» відповідально й патріотично.

Перспективи позову про захист права автора проти знуцання над його текстом сумнівні — через вади вітчизняного законодавства й системи судочинства, — хоча я й не втрачаю надії, що пані Лариса таки відновить справедливість. Тому лишається єдине: друкувати академічне видання й сподіватися на те, що перекручені тексти з часом не знаходитимуть читача.

Таке завдання змусило нас обмежитися публікуванням першої частини книжки. Другу частину автор видав окремо в 1937 і 1938 роках. На жаль, видання львівського «Рекорду» 1938 року досі не знайдене — а воно, на наше переконання, містить виправлення порівняно з попереднім. Отже, академічне видання обох частин сьогодні здійснити неможливо.

Прошу всіх, хто знає, де може зберігатися видання другої частини 1938 року, повідомити «Клуб сімейного дозвілля» або мене особисто.

Докладно про історію «Холодного Яру» від 1932 року до сьогодні читачі дізнаються зі статті «“Холодний Яр” Юрія Горліса-Горського:

археографічний аналіз», яку додано до цієї книжки. У чотирьох інших статтях розглянуто спогади Юрія Горліса-Горського як історичне джерело, а також наведені деякі зауваги щодо його біографії, яку досліджувати виявилось вкрай непросто.

Друге видання (2023) має виправлення й доповнення у тексто логічних примітках і в текстах доданих статей. На жаль, пошуки другого видання другої частини (1938) успіху досі не мають, тому академічний принцип не дозволяє видати другу частину «Холодного Яру» у такий само спосіб.

Щиро дякую всім тим, без чиєї допомоги це видання було би неможливим (декого з них названо в примітках до наукового коментаря).

Холодний Яр

Холодний Яр — це одна з найяскравіших сторінок визвольної боротьби в Україні. Це живий приклад, як невеликі числом, але сильні духом можуть успішно боротися з незрівнянно сильнішим ворогом.

На жаль, по цей бік межі мало хто знає, що після того, коли московська червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своєрідна «республіка», яка під українським національним прапором провадила запеклу збройну боротьбу аж до 1922 року. То були села в околицях Холодного Яру на Чигиринщині.

Чигиринщина — це місцевість, в якій все говорить про сумне й радісне минуле України. Тут, над Суботовим, стоїть «домовина України» — церква Богдана... Над Чигирином — гора, на якій стояв замок гетьмана Дорошенка... Тут віками точилася завзята боротьба за волю й долю... Про це свідчать сотні високих могил-курганів: «татарських», «лядських», «козацьких», які з часом не загубили серед населення своїх назв, переказів, овіяних легендами¹ імен козацьких ватажків, що склали в них свої голови. По лісах і досі стоять «городки» та неприступні монастирі²-фортеці, за валами яких укривалося колись населення перед ворожою навалою. В часи нової Руїни вони знову стали осередками збройної боротьби, до якої охоче було місцеве селянство, що не любило гнути шиї, серед якого не загинули ще без сліду войовничі традиції предків-козаків, яке однаково любило і плуг, і рушницю. Ці села були в свій час козацькими сторожами перед «Диким полем» — царством орди, що недалеко звідси починалося. Природні умови — великі ліси, гори, яри — робили їх вигідними для оборони. Вони століттями жили спільним життям з недалеким Запоріжжям, до якого давали юнаків, а від нього приймали старців і покалічених. Розповсюджені в селах прізвища — Отаманенки, Отамасі, Осауленки, Хорунжі, Кошові, Довбуші, Гармаші, Козаченки, Бунчуженки, Вернигори, Вернидуби, Запоріжці, Залізняки і цілий ряд знаних з історії Козаччини прізвищ — говорять самі за себе. Тут Хмельницький і Залізняк збирали сили для боротьби.

Коли на Україну посунули вперше червоні москалі, населення тих сіл береться за зброю, якої понаносило з царської армії, і починає

з ними боротьбу. Ця боротьба не мала «соціального» підложжя, як запевняють червоні окупанти. Чигиринський селянин був свідомий - того, що земля належить не графам Давидовим та Воронцовим-Дашковим, яким роздарували козацькі землі московські царі, а йому, бо вона полита потом і кров'ю його і дідів. Відродження Української держави було в його очах рівнозначним з поверненням того подоптаного Москвою права, а тому він не захоплювався брехливими гаслами червоних москалів про «землю і волю». Москаль — чи «білий», чи «червоний» — був для нього лише москаль, одвічний ворог України. І большевиків, і денікінців там вітали однаково: кулями.

Повстанча боротьба в околицях Холодного Яру відрізнялася від тієї ж боротьби в інших місцевостях організаційним ладом та свідомістю цілі — визволення України — в широких масах. В інших районах повстання спалахували переважно стихійно, коли «товариші» починали через міру обдирати селян — тут селянин завжди готовий був вхопити зброю і йти назустріч ворогові. Здавалося, вернулися давні козацькі часи, коли кожний хлібороб був озброєний і завжди готовий до бою з татарами. Села були поділені на сотні, які об'єднувалися в полк. Центром тієї бойової організації селянства був оспіваний Шевченком Холодний Яр, власне, історичний Мотрин монастир поблизу нього.

Назва «Холодний Яр» перестала бути назвою лише одного із численних ярів, а стала назвою цілої місцевості³, всієї бойової організації. З бігом подій в Україні перестав він бути повстанчою організацією чисто місцевого характеру. В лавах його боєвиків можна було зустрінути полтавців, тавричан, херсонців, галичан, українців-козаків з Кубані та Дону.

Одним із перших ватажків Холодного Яру, що дався в тямки червоним і білим москалям у 1919 році і загинув там, залишивши по собі широку славу, був осаул Війська Кубанського Уварів. Першим організатором і отаманом був двадцятип'ятилітній селянський хлопець із села Мельників Василь Чучупака.

Холодний Яр кров'ю і загравами спалених ворогом сіл вписав блискучі сторінки в історію визвольної боротьби. З самих Мельників загинуло в боротьбі понад триста чоловік, крім жертв пізнішого «умиротворення» ворогом після перемоги. Лише одна родина

Чучупаків склала на жертвенник Батьківщини життя п'ятьох синів. Холодний Яр дав десятки вогнених прикладів героїзму, якими не кожна нація може похвалитися. Все те мало знане за кордоном, бо холодноярців майже зовсім нема на еміграції. Вони погинули в боротьбі, в льохах ЧК, в тундрах Півночі, не зганьбивши свого прапору, на якому написали: «Воля України — або смерть».

Деякі совітські «українські» поети та письменники, в тому числі і Хвильовий, поки ще був вірним слугою Москви, брали Холодний Яр за тему для своїх творів, у яких намагалися переконати читача, що то не була національна боротьба, лише боротьба українських «куркулів» проти «братнього» московського та українського «пролетаріату»... ГПУ видало грубу книжку, в якій висвітлювало історичні та «економічні» причини Холодноярщини і заходи та методи, якими вона була зліквідована. Ця книжка стала підручником для чекістів, як боротися з «контрреволюцією» в Україні.

Ворог вивчає минуле, щоб мати досвід на майбутнє. Що маємо ми в нашій історичній літературі про Холодний Яр? Як не лічити історичних нарисів полковника О. Доценка, в яких він згадує про Холодний Яр, оскільки то було зв'язане з партизанськими рейдами інших повстанчих груп, то маємо п'єсу Я. Водяного «Холодний Яр» та нарис полковника М. Середи в XII числі «Літопису Червоної Калини» за 1931 рік «Холодний Яр», який він написав із слів москаля, сотника Ліхарєва. І Водяний, і Ліхарєв, які були випадково, короткий час, в Холодному Яру, витрачують всі свої «таланти» на те, щоб «удоводнити», якими-то «лицарями і вождями» були вони та якими «нездарами, дурнями і зрадниками» були ті, хто роками тримав у своїх руках провід в боротьбі і склав у ній своє життя.

На мій заклик у «ЛЧК», щоби живі холодноярці давали матеріяли до історії Холодного Яру, відкликнувся лише один С. Полікша, який був у Холодному Яру у 1919 році в той самий час, що і Ліхарєв. Його спогад у «Літ. Черв. Кал.» за травень 1933 року ствердив, що оповідання Ліхарєва на дев'яносто відсотків — нісенітниця.

Вже по виході другого видання I тому відкликнувся з Волині холодноярєць Пилип Постоленко — бурлацький товариш Андрія Чорноти, а по виході II тому одержав я лист із Франції від холодноярського сотника Артема Калиниченка — мого⁴ близького приятеля з холодноярських часів. Цей лист був для мене радісною

несподіванкою, бо Калиниченка, якого згадую під його тодішнім псевдонімом — Галайда — в обох томах, я залічив був до числа загинувших у боротьбі. Цей живий свідок усіх описаних мною подій, що уродився і виріс у кількох кілометрах від Холодного Яру, був кам'янським отаманом і сотником 3-ї сотні Холодноярської бригади, що був там довше від мене, є для мене тим більш важливим, що не бракує голосів, які твердять, що епопея Холодного Яру — то моя видумка.

Коли я ще готовив «Холодний Яр» до друку, то⁵ мені радили зробити це у формі історичної монографії. Та для цього бракує перш за все дат, які позабувалися, а часом чоловік просто не знав, який день був під час тієї чи іншої події. Щоби зробити книжку цікавішою для широкого загалу, я убрав її в форму, так би мовити, «повістярську». Може, забагато в ній відведено місця для моїх особистих переживань, але для тих, що самі чогось подібного не переживали, може буде й цікаво. Може, кому і придасться.

Автор

¹ У всіх прижитт. вид. «легенда» упереміж із «легенда».

² У всіх прижитт. вид. «монастир», але «монастирський» упереміж із «монастирський».

³ У всіх прижитт. вид. закінчення «-сті» у непрямих відмінках однини й називному відмінку множини упереміж із «-сти».

⁴ У вид. 1938 р. «мого» упереміж із «мойого». Так само «свого» і «свойого».

⁵ У вид. 1934 і 1935 рр. між «нісенітниці» й «мені радили» таке: «Однак, це не перешкодило полк. Середі у серпні 1934 р. видрукувати їх ще й у паризькому “Українському Слові”. З чистим сумлінням можна сказати, що Холодноярщина в нашій пресі і літературі не освітлена майже зовсім. Це примусило мене відкласти інші теми і взятися за писання «Холодного Яру».

I

Запорізька група під час партизанського походу прорідлася з боями через відступаючий денікінський та наступаючий большевицький фронти і перейшла з Херсонщини в Чигиринський повіт.

Розлогий краєвид голих степів з рідкими селами заступили великі ліси, між якими хутори і села попадалися частіше.

Перейшли, здавалося, безконечний Чорний ліс.

Чепурненькі білі хатки під соломою, оточені садами, роблять приємне вражіння⁶ після великих, часто німецького типу, будівель Херсонщини, коло яких рідко побачиш сад.

Змінилася не тільки місцевість, але й типи населення, одяг. Проходячі частини зустрічають коло воріт чорноокі кралі-молодички в корсетках, з коралями і срібними дукачами на шиї. Мужчини одягнені здебільш в домашнього сукна киреї. Типи клясично українські. Мова подібна до полтавської, таке ж зм'ягчення «л».

Під час стоянки в одному селі селяни оповідають про Холодний Яр.

Непрístupний Мотрин монастир серед лісів... Якісь таємничі загороди, навіть електричні! Важкі гармати, «які стріляють на сорок верстов!» Засів там із своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться — ні большевики, ні денікінці нічого не могли йому зробити...

Наслухавшись, обмінюємося поглядами. Звичайно, дядьки перебільшують, але цікаво побачити, що там за «січ» така в Холодному Яру... Поділюються думки, чи підемо на Холодний Яр, чи він залишиться нам збоку.

На другий день з півсотнею кінноти їду в авангарді 2-го Запорізького (збірного) полку. Їдемо в напрямку Холодного Яру. Поперед нас пішли вже різними шляхами наші частини. Зустрічаю знайомого старшину з двома козаками, який їде з донесенням до «дідуся» — отамана Омеляновича-Павленка⁷. Оповідає, що під одним селом їх зустріла велика лава добре озброєних селян з кулеметами, яка залягла на вигідній позиції, готова до бою. Він поїхав на переговори, від села теж виступила група.

— Якої армії? Чого і куди йдете через наше село?

Знаючи настрої населення, старшина відповів, що Запорізька група української армії.

— Як же ви тут опинилися?

Представники «противника» запитуюче глянули на одного із своїх. Той виступив вперед:

— Які частини? Як звуть начальників? Тільки кажіть правду, бо я сам дорошенківець.

Після того як цей старшина назвав йому частини і командирів, особливо як сказав, що й його дорошенківський полковник Литвиненко з нерозлучними кійком та люлькою веде позаду 2-й Запорізький полк, дорошенківець радісно усміхнувся і звернувся до товаришів:

— Наші.

Отаман віддав наказ здійсмати лаву з позиції і післати зв'язки до сусідніх сіл, щоб заспокоїлися, бо йдуть свої — українці...

Кілометрів через три зустрічаю п'ять кіннотчиків на міцних невисоких степняках. Два в місцевих козацького крою чорних киреях, три в чорних довгих жупанах з грубого сукна, з-під яких видно широкі, теж чорні, штани. На всіх баранячі шапки з чорними оксамитовими верхами. У кожного рушниця, шабля, револьвер. До сідел приторочені ручні гранати. Приймаю їх спочатку за наших «чорношличників».

Під'їжджають спокійно, видно, вже знають, з ким мають зустрінутися.

Зупиняю:

— Якої частини?

— Гайдамацького полку Холодного Яру.

— Багато у вас козаків тепер?

Глянули один на одного. Видно, не знають, чи відповідати.

— А хто його знає?! По домам⁸ зараз усі... Одні бурлаки та частина кінноти в монастирі, — відповідає немолодий вже козак.

— А штаб де у вас, в монастирі?

Хитро усміхається:

— Поїдете, то побачите... як треба буде...

— А ви ж куди це — в розвідку?

— Ні... Додому. Чого байдики бити, як нема з ким битися... Хто далекий, то вже мусить з черницями «душу спасати», а нам — як треба

буде — осідлав коня, та й за дві години в сотні.

Під'їжджаємо до села Матвіївки. Перед селом, коло дороги, на високому місці висока могила-курган. Злажу з коня і видираюся на неї. Наверху просторе заглиблення, оточене вінком валу з виходом у бік села. Немає сумніву, це старий козацький дозорчий курган. Видно з нього далеко. З боку, звідки йдемо, і праворуч видніються ліси; ліворуч, в напрямку Чигирина, теж смуга лісу, а посередині гола рівнина — широкий вихід у степи.

Думка мимоволі вертає до часів, коли з цього кургану виглядала козацька сторожа «гостей» — татарських загонів із степу.

При в'їзді в село зустрічаємо групу селян з рушницями. Приязно здоровкаються з нами. В селі теж зустрічаємо озброєних.

Виділяю квартирієрів — треба розмітити кватири⁹ для полку. Питаю двох молодиць, де живе староста.

— Немає у нас старости.

— Ну, голова, чи «приседатель»¹⁰...

Молодиці переглядаються і потискають плечима:

— Нема ні голови, ні председателя...

— Ну а хто ж над вами в селі старший?

— Отаман є!

Козаки сміються.

Веселий козак з числа квартирієрів повернув конем і, нахилившись, жартівливо¹¹ обняв здорову, гарну молодицю:

— Над такими козаками то й я поотаманував би...

Та молодиця несподівано вибила йому з стремена ногу і під загальний сміх перекинула з сідла на другий бік. Молодиці теж сміються:

— Бач, бісової віри козак — на коні не всидить, а в отамани лізе...

Розпитую, як найти отамана, та ще по дорозі зустрічаємо групу селян, між якими був і отаман, немолодий вже селянин. За плечем у нього німецький карабін, на поясі револьвер і дві ручні гранати.

Привітався приязно:

— А, запоріжці! Тут уже ваші проходили...

Питаю його, як краще розставити полк, головне, щоб було чим погодувати коней.

— Розміщайтесь як вам подобається. Як у кого не буде вівса чи сіна — принесем від других.

Селяни, що йшли з ним, гостинно запрошують до себе — хто двох, хто чотирьох козаків з кіньми. Один, трошки під мухою, запрошує всіх до себе на хрестини. Нема тих недовірливих або й ворожих поглядів, які нерідко доводилося зустрічати на Поділлю і навіть на Херсонщині. Ні вони наших, ні ми їх рушниць не боїмося. Відчувається, що вони розуміють нас і щиро співчують справі, за яку ми боремося, і це наповнює душу якоюсь щімливою радістю. Оглядаю добре вивчені за час боротьби обличчя козаків і бачу, що вони відчують те саме.

Виявляється, що село є частиною бойової організації Холодного Яру, центр якої в с. Мельниках, кілометрах у дванадцяти. В своїй організації село ділиться на дієву сотню, яка при першій потребі робить бойову збірку і виступає на об'єднання з дієвими сотнями сусідніх сіл, і резервову сотню, яка виступає на підмогу або разом з дієвою, як треба більше сил. Збираються по дзвону з церкви: два вдари підряд — дієва, три — обі разом.

В селі завжди є озброєна варта, і вартовий, почувши дзвін в сусідньому селі, передає його для свого і дальших.

Безпереривний, тривожний дзвін подається лише під час великої небезпеки або загального повстання, і тоді повинні збиратися усі, хто має зброю.

Недалеке ж село Івківці, розположені на схід, за лісом, Чигирин, Суботів, Новоселиця, хуторі¹² в їх районі, деякі села за Тясмином — це вже володіння батька Коцура.

⁶ Так у всіх прижитт. вид.

⁷ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «Омельяновича-Павленка».

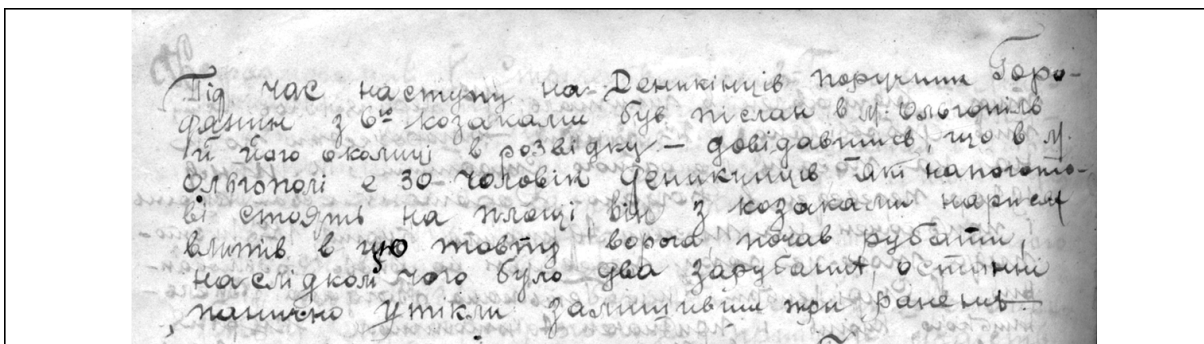
⁸ У всіх прижитт. вид. «по» вжито то з давальним, то з місцевим відмінком множини.

⁹ Так у всіх прижитт. вид.

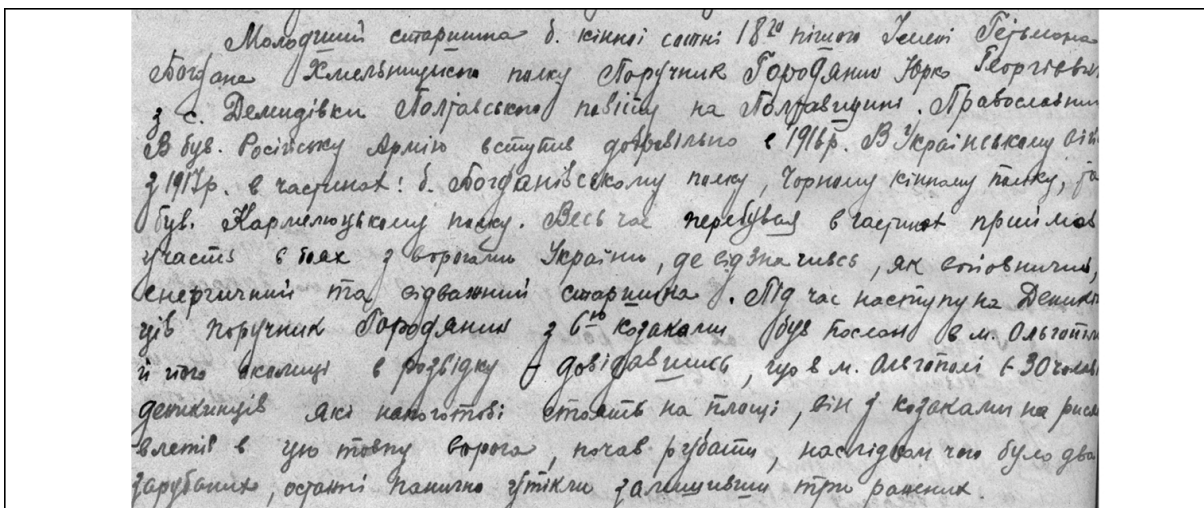
¹⁰ Тут і далі написане російською мовою виділено курсивом.

¹¹ У вид. 1938 р.: «жартібливо».

¹² Пор. «хуторях» на с. 106.

Уривок з «Реєстру» 1922 р. з описом героїчного вчинку автора в бою проти Збройних сил Півдня Росії (вочевидь, у середині жовтня 1919 р.). Знайдено Михайлом Ковальчуком.

Те ж саме (копія). Знайдено Віктором Моренцем. Оригінали зберігаються в ЦДАВО України.

У тому районі минулого 1919 року зорганізувався був большевицький Чигиринський полк, який під проводом бувшого каторжанина Коцура прилучився до Червоної армії і приймав участь в боях з армією УНР.

Але розчарувавшись скоро в большевиках, полк самочинно вернувся до Чигирини і заклав там самостійну «республіку» під червоними прапорами. Большевики боялися совати носа до «радянського» Чигирини, погодившись в силу обставин того часу з тим, що там порядкує «революційний комітет», який складався в більшості із свідомих націоналістів українців, що попали під вплив батька Коцура. Коли Україну захопили денікінці, «Чигиринська республіка» вдержалася завдяки тому, що місцевості боронила також і широко розвинена бойова організація Холодного Яру під проводом отамана Василя Чучупаки, де цілковито панували українські націоналістичні настрої.

В той час як чигиринці були у Червоній армії, холоднорярці були окремою частиною в українській армії. Під час відступу її у 1919 році за кордон пробилися в свої околиці і засіли в них.

Між селами цих двох орієнтацій всякі зв'язки перервані. Ще недавно між ними бували збройні сутички, які завжди викликали коцурівці¹³,

та під цей час «Чигиринська республіка», озброєна до зубів, сидить тихо і вижидає подій.

Декілька хлопців із Матвіївки, які відзначалися «кривим оком на чужу кишеню», служать у «гвардії» Коцура в Чигирині й до свого села не показуються, бо тут їх чекає короткий суд і куля в чоло.

Увечері виник маленький конфлікт. Отаман і селяни образилися, що ми хочемо виставляти застави:

— Ви ж помучені... Спіть спокійно. Охороняємо себе — охоронимо і вас.

Погодилися на тому, що вони несуть варту під селом, а наша кіннота — роз'їздами.

Вночі коцурівці роззброїли заставу наших чорноморців, виставлену на хутір в бік Чигирини. Забрали кулемет. Матвіївські селяни, страшно обурені, натякають, що добре було би зараз спільними силами зліквідувати Коцура, але у «дідуся» пляни інші, і група посувається далше.

Короткий переїзд до Головкивки роблю на кулеметній бричці, бо ще на Херсонщині, під час довгого нічного переходу, пересівши з коня на цю саму бричку відпочити, заснув і приморозив собі пальці на правій нозі. Нога розпухла, і не можна взутися. В Головкивці почуваю себе дуже погано і лежу в селянській хаті, оточений сердешною опікою господарів.

Приходять старшини, оповідають, що з краю села дуже гарний краєвид. Видно Медведівку, Тясмин і побережжя Дніпра, видно копулу Мотриного монастиря над лісами. Місцевість — маленький Кавказ: гори, яри, все вкрите лісом. Оповідають, що до штабу групи приїхали післанці просити отамана і всіх старшин на весілля до отамана Богдана, десь під Олександрівкою; що «дідусь» відпустив декілька старшин, щоб погуляли і розвідали що треба. Про зухвалі наскоки Богдана на большевиків і денікінців нам оповідали ще в Матвіївці. Розпитуємо про нього нашого господаря. Господар, колишній гусарський вахмістер, добре орієнтуючися у військових справах, охоче оповідає.

— Що це — Богдан — прізвище його чи псевдонім? — питає один старшина.

— Бачте... Він байстрюк. Мати дівчиною-сиротою принесла його з наймів із Чигирини... А як люди питали, де взяла, казала: «Бог дав»... Через те, кажуть, і прозвали його Богданом.

Виросло у злиднях в орла-парубка... Пішов на війну і вернувся відзначеним підстаршиною, а як почалася отут у нас боротьба, Богдан і почав «коники викидати». Та й заливав же він горячого¹⁴ сала за шкуру москалям! Пішла слава: отаман Богдан, отаман Богдан! А воно всього війська: сам отаман, візник — теж добрий хлопець, та пара добрих коней у тачанці. На тачанці у нього кулемет кольт, а до крила прив'язаний легкий німецький міномет. У візника ручний кулемет люїс. І ото під'їжджає було вночі під яку станцію¹⁵, заповнену потягами та військом, найбільш, коли відступали большевики, а потім денікінці, і пішов воювати! Лівою рукою стріляє з кольта, а правою одягає на міномет міни і пускає їх. Візник з люїса строчить... Ті собі стріляти в темноту, не знаючи по кому, і підійметься такий «бій» — як би зійшлося дві дивізії...

Звичайно, паніка... Покидають все і тікають — хто потягом, хто пішки; а Богдан заїде на покинуту станцію і їде до найближчого села. Побудить кулеметом дядьків і посилає, щоб забрали собі майно та зброю.

Звичайно, як хоче зробити якийсь напад, де треба більше людей, то тільки передасть одному-другому, і до нього збіжиться півсотні добрих верхівців — наших хлопців на це діло два рази запрошувати не треба, — але більше любить сам.

А стріляє, бісова кров, — аж чудно! Як нема з ким битися, виїде з нудьги у степ і б'є з кулемета заяців.

Так ото і живе «на колесах»... Рідко до своєї пустки-хати повертає. Де ніч застала — там ночує. Всюди пошана йому за відвагу: і нагодують, і чарку дадуть, і дівчата не цураються, а оце женитися задумав... Та, бач, «губа не дура» — хоче, щоб генерали у нього на весіллі гуляли...

З дальшої розмови довідуємося, що байстриук Богдан покохався з дочкою першого господаря у своїм¹⁶ же селі, але батько і слухати не хотів про шлюб і випросив Богданових сватів з хати. Заявив, що віддасть свою одиначку тільки за поважного господаря, а не за «голодранця», у якого одна хата та й та з побитими вікнами, та який не дбає про те, щоб щось мати. Не помогли й сльози дівчини, що любила Богдана.

Тоді Богдан став «свататися» трохи оригінальним способом. Проїжджаючи щодня коло хати своєї коханої, кожний раз випускав по вікнах півстрічки з кулемета. Більшість селян держала сторону Богдана. Нарешті батькові надоїло ховатися попід лавки і він згодився на шлюб.

На весілля з'їхалося багато озброєних людей з цілої округи, які навезли харчів і горілки, щоб мав чим Богдан частувати, не з тестевого... Весілля з сальвами, з ракетами гулялося на цій вулиці не один день. Такі весілля бачила Чигиринщина тільки, мабуть¹⁷, ще при гетьманах.

Бачучи пошану населення до зятя і що навіть полковники приїхали на весілля, батько примирився й за столом цілувався вже з Богданом, виговорюючи ще за побиті шибки...

Постать Богдана — цікава й знана на Чигиринщині, і я ще вернуся до неї.

Підвечір я розхворівся зовсім. Прийшов лікар, поставив термометер — 39,2. Лікар розводить руками: чи від ноги, чи тиф, на який захворіло вже декілька козаків¹⁸. В кожному разі в похід, на мороз, небезпечно, а група рано виступає.

Прийшов брат із штабу, почали радитися. Лікар пропонує відправити у Медведівку до лікарні, куди відправив вже двох тифозних. Виручає господиня:

— У манастир, до гайдамаків! Там і лікар є, і черниці доглянуть краще, як у лікарні.

Братові думка подобається:

— Звичайно. Будеш у безпечному місці, між своїми. Ми ще у цьому районі пробудем деякий час, будемо певно мати зв'язок з Холодним Яром, як видужаєш — приєднаєшся.

Рішаємо, що завтра господар відвезе мене підводою до монастиря. Пишу рапорт, і увечері брат приносить дозвіл та лист до отамана Чучупаки.

Рано забігають прощатися¹⁹ старшини, козаки... група виступає. Не хочеться розлучатися з людьми, з якими два роки «стремено — до стремена» ділив бойове життя. Але це ж ненадовго...

Рішаю ще день перележати у гостинних господарів. Заживаю залишену лікарем «аспірину», господиня частує малинкою і заганяє

спати на горячу піч у просо...

Увечері приходять селяни, точаться розмови про минуле і майбутнє. Мене дивує їх обзнайомленість з історичним минулим України, національна свідомість. Розмовляють про Центральну раду, «яка ловила гав», про Скоропадського, «який знівечив²⁰ звання гетьмана», про Коцура, «який зганьбив стару гетьманську столицю Чигирин»; про те, як ще задовго до революції на Чигиринщині заклалася була широка підпільна²¹ організація в селах, що ставила собі за ціль відібрати колишні козацькі землі у поміщиків і вернути незалежність Україні.

Був вибраний гетьман — свій же розвинений селянин, який був у війську підстаршиною, і села, припасаючи зброю, готовилися до повстання. Була суворо захована конспірація. Але якийсь дядько похвалився під великим секретом жінці, та, так само «під секретом», — боровицькій попаді, та — попові-«малоросові», той — приставові, той викликав військо, і в наслідку багато селян, в тому числі і оповідаючий, «прогулялися» у Сибір, де не один загинув.

Пригадую собі, що читав колись про «Чигиринские аграрные волнения»... Чи це не характеристичне, що революціонери Дейч і Стефанович²², щоби підняти на Чигиринщині революційне повстання, використовують гасло самостійности України, повторюють Залізняка і показують селянам «золоту грамоту від царя», в якій він дозволяє відбирати землю у панів, вибрати собі гетьмана та повернути козацькі вольності. Чи не характеристичне, що тут на таємних радах, уночі в лісах, селяни вибирають собі гетьмана, в той час як тоді майже на всій Україні було давно забуте і нічого не казало селянському серцю слово «гетьман». Може, тому що тут біла церква над Суботовим²³, в якій висіла табличка «Тут був похований гетьман України Богдан Хмельницький», не дозволяла його забути.

На другий день почуваю себе трохи краще і рішаю їхати до Мотриного монастиря, але не підводою, а помалу верхи. Сідаю на коня по-дамськи, бо права нога у великому валянку не влазить у вузьке кавказьке стремено.

Проїжджаю коло школи. На фронті її напис «Головківська вища початкова школа», а над ним гарно зроблена з каменю розкрита книжка. На обох сторінках написано: «Учіться, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь — свого не цурайтесь». Коло школи

з деревляними рушницями граються в війну школярі. Кричать «Слава» і «Вперед за Україну». Стримую весь час свого Абрека, який, відпочивши, просить ходу. Виїжджаю за село, і перед очима розлягається дійсно чарівний краєвид.

Головківка на горі. Від неї спускається на декілька кілометрів розлога долина, з трьох боків оточена горами, вкритими лісом, з четвертого — гористим²⁴ хребтом, щось ніби Карпати або Кавказ в мініатюрі. Здогадуюся, що це пісчані Кучугури за Тясмином, про які оповідав господар. Справа, в кінці долини, — Медведівка. Від неї ліворуч, попід гори, іде смугою й ховається у лісі і в ярах село Мельники.

Вся місцевість дійсно нагадує Кавказ у зменшеному розмірі. Гори, вкриті лісами, роблять на обрії чудові візерунки²⁵, перерізані глибокими ярами. На хвилястих полях куди не глянь — високі кургани-могили. Видно, що тут колись бували діла — було кого і ховати.

Впереді²⁶ наліво видно над лісом церковну копулу. Це Мотрин монастир, штаб гайдамаків. Через деякий час в'їжджаю в Мельники.

Село має звичайний мирний вигляд, але група парубків, що йшла по вулиці, співаючи «Серед степу на просторі», озброєна. У всіх рушниці, у декого шаблі і револьвери, у одного шабля старовинна, оправлена в срібло.

Під'їжджаю до них:

— Добридень, хлопці!

— Слава Україні! — відповідає декілька голосів. Це мене трохи змішало. Я не знав, що у холодноряців заведено замість²⁷ «Здоров» вітатися «Слава Україні!», а відповідається «Україні слава!». Питаю їх, як їхати до монастиря.

— Можна їхати селом, лиш²⁸ сюди дальше. Виїжджайте оцією вуличкою на гору, там за вітряком спуститесь з гори на Кресельці, а звідтіль²⁹ проста дорога лісом.

Виїжджаю на досить круту гору, і знову стає видно монастирську копулу, що зникла була за обрієм, коли з'їхав з Головківської гори.

За млином знову спускаюся в село і, переїхавши місток, в'їжджаю в лісничівку — кілька будинків під бляхою. Це і є Кресельці.

У вікні будинку зліва — обличчя гарненької дівчини з великими чорними очима, справа на воротах стоїть струнка сіроока дівчина

в одній легкій блюзці. Як маєш двадцять два роки, то, не дивлячись ³⁰ на те що хворий, нехотячи здивишся і на чорні, і на сірі. І лише виїхавши з під їх «обстрілу», помічаю, що окрім дороги, по якій пішов кінь, вліво пішла друга дорога. Деякий час вагаюся, але рішаю, що їду добре, якраз в напрямку невидної зараз копули.

— Козаче! Вам до монастиря треба? То ви не туди поїхали, цією дорогою ще до большевиків заїдете! — кричить навздогін дівчина з воріт.

Повертаю коня і під'їжджаю до неї.

— А ви звідки знаєте, що мені до монастиря треба?

— Бо сюди всі козаки їздять...

З хати виглядає мати:

— Ганю! Марш до хати, бо замерзнеш! Бісової віри дитина, як побачить козака — то боса по льоду побігла би...

— Чого ви кричите! Це не наш козак, дороги до монастиря питає.

— А ви хіба всіх своїх знаєте?

— Авжеж знаю. Їздять коло нас...

— Мабуть, і погрітися заїжджають...

— Чому б не заїжджали! Один тільки є такий... нахмурений. Дівчат не любить... Чорнота називається — аж з Кубані він. Але його наші люди люблять, бо він москалів дуже б'є.

Прощаюся і їду по дорозі наліво.

— Скажіть Чорноморцеві, що ми з Присею до вечерні прийдем! — кричить вже з подвір'я «бісової віри дитина».

Хвороба ³¹ починає нагадувати про себе: то горяче стає, то морозить. Дорога в'ється глибоким ярмом у лісі і починає помалу підійматися на гору.

За одним із поворотів зустрічаю тачанку, запряжену парою добрих коней. За візника козак в чорному теплому жупані і в шапці з чорним верхом. Позаду хтось так само одягнений, але на чорному рукаві жупана — срібний трикутник. Чи не отаман часом?

— Слава Україні! — підноситься він на тачанці. — Ви до монастиря?

— Я старшина запорізької кінноти, захворів на поході і їду до вас трохи підлікуватися.

— Це діло! Нам зайва шабля, та ще старшинська, не зашкодить. Я Іван Компанієць — сотник кінної сотні.

Кажу йому, що маю лист до отамана, і питаю, чи він у монастирі.

— Ні, отаман живе в селі, я зараз буду у нього, можу передати. А ви їдьте до монастиря, там вам дадуть теплу кімнату і все, що треба буде. Фельшер наш тепер теж у селі, та там стара черниця є — трьох лікарів варта. Спитаєте мого помішника Андрія Чорноту; тільки не звертайте уваги, якщо він не дуже чемно вас прийме — то в нього така вже натура, а хлопець — душа. Я повернуся післязавтра або днів за два — діло маленьке є на Побережжі.

Розмовляючи з ним, я не міг відірвати очей від його обличчя. Було воно клясично гарне: чисті риси, густі — як намальовані — брови, палкі чорні очі — ласкаві і смілі, гарно розрізані свіжі уста. Коли він усміхався, здавалося, що це усміхається вродлива жінка, що для жарту приліпила собі маленькі чорні вуса.

Віддаю йому пакет і їду далі. Кілометрів через три дорога різко підіймається на гору. З-за повороту на деякий час стає видно копулу. Нарешті між лісом показалися високі вали і будівлі за ними.

Наліво йде дорога, яка далі підіймається майже під прямим кутом до валу. Затримую коня, думаючи, чи їхати шляхом, чи звертати на цю дорогу. З валу розлягається свист. Підіймаю голову і бачу якусь чорну постать. Махає рукою, щоб їхав просто. Ще один заворот дороги — і в'їжджаю через проріз у валі, потім через браму у монастирський двір.

Між церквами й будинками ходять черниці, козаки в шинелях і чорних жупанах. Коло одного будинку старенький священик, лагідно сміючись, відбивається від здорового пса, який намагається лизнути його в обличчя.

Побачивши мене, пес став, неначе роздумуючи, чи гавкати, але потім, видно, рішив, що нема рації, і вернувся до свого заняття. Питаю стрічного козака, до кого б звернутися, щоби поставити десь коня.

— То хіба до Бондаренка, він тепер за господаря, бо Гриб вдома. Он там, у коморі, він.

Під'їжджаю до комори, на порозі якої з'являється типічна офіцерська постать з маленькою борідкою і в цвікерах з одним тільки шклом. (Друге розбилося, а окуліста в Холоднім Яру бракувало.)

Виявляється, що це і є господар. Представляюся йому і кажу, в чому справа.

— Василю! Забери коня на стайню й догляньте там, — звертається він до одного із козаків.

Коло нас пробігає якийсь хлопчина років дванадцяти в чорному жупанчику. Господар його затримує:

— Тебе мені і треба, Івасю... Ви з Петром ще в тій самій келії?

— Еге ж!

— Тепло у вас?

— Ого! Ще й як! Як напалимо, то й не всидиш одягнений.

— Ну то виносьтеся звідти. Одно³² ліжко залишіть, я тобі дам зараз постіль, застели і будеш добре палити й доглядати цього хворого старшину.

— А ви мені пістоля обіцяли подарувати!

— Добре... Це у нас пара хлопчиків є, — звернувся до мене господар. — Батьків минулого року вбили большевики, так родинам гуртом допомагаєм, а цих жевжиків не відженеш ніяк — козакувати хочуть...

Через півгодини я лежав в теплій постелі і старенька черниця натирала мені якимсь бальзамом спухлу ногу. Потім натерла груди і напоїла горячим наваром з якихось³³ трав.

— З Божою поміччю виздоровієте скоро.

— Чи не тиф, бабусю?

— Борони Боже. От така собі пропасниця... По очах бачу. З ногою довше забавимося, а це за три дні пропаде. Угривайтеся добре, я вам кимось із сестер ще одну ковдру пришлю...

Моє нове приміщення виглядало не дуже вибагливо. Стіни давно небілені, пооблущувані. З меблів було тільки військове, а може, чернече ліжко, стілець і стіл, на якому лежало все моє багатство: шабля, кинджал, два автоматичні пістолі, малий німецький штуцер та дві ручні гранати Мільса.

По відході черниці зайшов до келії стрункий, але з медвежими плечима козак, одягнений в кубанський козацький кожух, в татарській каракуловій шапці, з повним набором оправленої в срібло кавказької зброї на поясі. Голена голова, горбатий ніс і темна шкіра робили з нього правдивого чеченця. Глянувши на його суворе, нахмурене обличчя, я відразу здогадався, що це Чорнота, «який не любить дівчат».

Не привітавшись, сів напроти мене.

— Ну як?

— Нічого...

Я почував себе якось незручно під його поглядом. Такий погляд буває звичайно хіба у мисливця, що стежить небезпечного звіра. Він глянув на срібну ручку моєї шаблі.

— Містріханівський³⁴ клинок? Добра сталь... Трохи затвердо загартована, зламатися може...

Мене здивувало, що він по оправі відгадав, який клинок. Мусів³⁵ бути добрим знавцем зброї.

— Я зустрів по дорозі сотника Компанійця — передав ним свій папірець до отамана...

— Грішного чорта хвіст! Лялька розмальована бабам на утіху! Я не Андрій Чорнота, як його коцурівці не втовчуть як не на цей, то на другий раз. Це ж до своєї вдовички на Побережжя поперся — мало йому тут спідниць! Казав йому — візьми дядька з возом і вези свою дурну кучеряву голову, нікому шкоди не буде, як розтовчуть, а то тачанка і кулемет пропадуть нізащо. Який це в біса старшина, коли по такій пекучій справі козаків покидає... Сьогодні тихо, а завтра, може, битися прийдеться.

— Багато сили тепер у монастирі?

— Яка там сила! Комендантська сотня, трохи кінноти, бурлачня бездомна та лубенська «офіцерська рота» денікінська — полтавці-старшини. Денікін мобілізував їх та на Крим віз, а вони забрали новенькі англійські рушниці, по півтисячі набоїв на брата — і тягу до Холодного Яру. Добрі хлопці... Ото бачив франта з трьома очима? Це з них. Наша сила в селах. Добрі села... Полюбив я цю місцевість. От поправишся, то поїздимо по околицях. Тут, здається, сяжня землі нема, не политого козацькою кров'ю... Шанці на шанцях, могила на могилі... І населення з козацьким духом, не помішане, самі українці — за Україну очі видеруть, не те що на Поділлі чи Волині...

— Чи серед черниць теж є свідомі українки?

— А яка з цього зілля користь?! Та молодші захоплюються нашою справою, тільки стара відьма-ігуменя ненавидить все українське. Як побачить у котрої³⁶ черниці українську книжку — зараз поклони заставляє бити. Вона якась княжна петербурзька, наречений у неї помер, так вона з горя у черниці пішла молодого ще. А взагалі добре було би оце бабське кодро переселити куди-небудь... Піп тут старий, славна людина, все з ігуменею воює — вона йому служити по-

українському³⁷ забороняє. А один піп є маленький, згорблений — кажуть черниці, що сто тридцять років від роду має. Сліпий уже і не чує нічого, а то міг би чимало оповісти — з хлопчика-послушника тут. Він раніше історію монастиря писав, а тепер ігуменя забрала книги до себе і, мабуть, пише, як *«хохлы обитель осквернили»*. Колись мушу видерти у неї старі записі, переглянути. Ну, бувай! Піду до коней подивлюся.

В дверях зіткнувся з двома молодими черницями, що несли мені ковдру.

— Добридень, пане Чорнота! Болящих відвідуєте?

— Проходь, проходь... Не скаль зуби, бо в рай не попадеш.

Черниці, видно, вже були призвичаєні до його тону. Обі були молоді, миловидні, одна з серйозним, трохи сумним обличчям. Накривши мене, стали оглядати кімнату.

— Це ж твоя келія була, Катю? — звернулася веселіша до поважнішої. Потім затримала погляд на моїм білим башлику і шапці, які висіли на стіні:

— У вас все біле, а у наших козаків чорне...

— Бо ваші козаки коло вас ченцями поробилися.

— Лихо мені з такими ченцями! Часом чоло болить від поклонів.

— Від яких поклонів?

— Ну, бо йдеш по дворі, а який-небудь бурлака підморгне смішно. Хіба втримаєшся, щоб не усміхнутись?! А мати ігуменя в вікно побачить — і бий поклони! На тім тижні за Чорноморця триста поклонів казала вдарити, а що я там проступила такого? Він мені за ковнір снігу насипав, а я йому віддала...

— Не личить сестрі в сніжки гратися, — наставницьким тоном одізналася сестра Катя.

— Розумна ти яка! Добре, що тебе ні разу з твоїм Павликом не запримітила...

Сестра Катя зачервонілася.

— Видумаєш таке... Чоловік подумає, справді...

Мені стало весело, дивлячись на їх молоді, повні життя личка, так не гармонуючі з темним одягом.

— Слухайте, дівчата, яка вас лиха година у черниці погнала? Йшли б уже під старість, як така охота до раю попасти.

— Ми сироти. Нас старі сестри виховали у своїм притулку. Ходім, а то як би поклони не довелося³⁸ бити...

Під двома ковдрами не на жарт стало горяче. Повернувся на бік і став дивитися через вікно на двір, де люди із двох світів ходили кожний у своїй справі.

Через двір бігла з дійницею в руках молода черниця. Навздогін їй полетіла сніжка, пущена молодим поставним хлопцем в уніформі австрійської кавалерії і шапці січових стрільців. Черниця, оглянувшись на вікна, загребла снігу і пустила ним в «напасника».

Не допоможуть поклони... Молодість свого не хоче дарувати, і коли ігуменю молоде палке кохання загнало до монастиря, то воно ж, мабуть, не одну дівчину, що виросла тут, вижене із нього.

На другий день маю весь час гостей. Заходять старшини-лубенці. Бачу Чорноморця — гарний хлопець, вартий триста поклонів... Скінчив духовну семінарію в Полтаві і пішов «козакувати». Заходять два хлопці в австрійських куртках, як виявляється, січові стрільці: Йосип Оробко та Микола Гуцуляк. Усі розпитують про фронт, про партизанський похід.

Стара сестра Маланя тричі на день натирає і поїть своїм зіллям. На четвертий день горячка зникла. Нога теж трохи стухла і не докучає так. Хочу піти побачитися з Абреком, та моя лікарка поки що не дозволяє. Кажу Івасеві, який весь час розглядає мою зброю, щоб привів під вікно. Кінь, вичищений і, видно, не голодний, вибрикує, тягаючи за собою малого козака.

Підвечір заходить Чорнота і надзвичайно схвильований сідає³⁹ коло мене.

— Ех, чортів син, чортів син! Лялька чортова! Не казав я йому, що так буде?! Спідничник задріпаний!

Здогадуюся, що річ про Компанійця.

— А що сталося, Андрію?

— Що... Нічого... Вбили дурня, та й все. Козак вирвався, а його так коло вдовички і приглушили коцурівці із Чигирина. І тачанка з кулеметом пропала, і Іван ні за цапову душу загинув... Колись поїду і вкину ту вдовичку в Дніпро к трьом бісам. Ти ж тільки подумай, із-за якоїсь задріпаної спідниці такий хлопець загинув. Думаєш, багато

Україна таких Компанійців має? Яке він мав право так по-дурному⁴⁰ загинути? Пику б йому за це побити треба було...

— Негоже, Андрію, покійника так величати...

Моя заувага⁴¹ трохи охолоджує його.

— Любив я його сильно, хлопець же який був — орел! Привезли до церкви у Мельниках, завтра в монастирі ховати будем. От уже «дівоче царство» сліз напроливає! Вони ж з усіх довколишніх⁴² сіл бігали до монастиря молитися до його чорних брів. Уже б і вішався тут якій на шию, так ні — вдовичка, чорт зна звідки, його причарувала!

На другий день рішаємо з Чорнотою поїхати до Мельників.

Одягаюся і взуваю на хвору ногу невеликий, м'який⁴³ валянок, принесений звідкись Андрієм. Андрій відноситься до мене чомусь приязно, і зауважую, що зо мною не такий брутальний, як з другими. Загадка трохи роз'яснюється, коли сідлаєм коней.

— Як у чоловіка добра зброя і добрий кінь, то значить, що добрий чоловік⁴⁴.

Говорить він тоном, що не допускав заперечення. Зближає нас те, що, як виявилось, ми оба почали військову службу в кавказькій кавалерії під командою князів хана Нахичеванського та Султан-Гірея і оба хапнули магометанської воєнної етики.

З'їжджаємо з гори і пускаємо застояних коней чвалом. Його доброму херсонцеві важко поспішати за моїм горбоносим довгоногим Абреком, купленим за дві кулі у татарина-денікінця під Білою Церквою.

Проїжджаємо Кресельці. Заглядаю у знайомий двір, чи не видно «бісової віри дитини». Чорнота це зауважує.

— Чи ти не Ганю тут бачив? Гляди, бо підеш за Компанійцем чортам кози пасти...

Все село залите народом, що зійшовся з околиці на похорон Компанійця. Зібралось коло десяти тисяч озброєних мужчин.

З жіноцтва переважають⁴⁵ дівчата з горшками в хустинах і вінками із засушених квітів. Настрій юрби поважний. Мужчини гуртками щось гаряче⁴⁶ обсуджують.

Зустрічаємо отамана Василя Чучупаку з старшим братом Петром — начальником штабу — і ще з трьома братами. Найменший, молодий хлопчина, майже одного росту з своєю рушницею. З ними високий

дідуган з довгою сивою бородою, з добре вичищеною рушницею з настромленим багнетом. Це старий Чучупака — отаманів батько.

Чорнота представляє мене. Отаман звертається до нього:

— Андрію! Тебе іноді слухають скоріше, як мене. Ми підем до церкви, а ти походи між народом... Настрій у всіх такий, щоб, поховавши Компанійця, йти наступати на Чигирин. Це неможливо... Як заведемося з Коцуром, большевики з другого боку дадуть нам перцю.

До церкви протиснутися нелегко, але товпа мовчки розступається перед отаманом.

Компанієць лежить в простій дубовій труні. Очі відкриті і, відбиваючи світло свічок, здаються живими. На обличчі застиг якийсь лагідний вираз. Над правою бровою чорна ямка — слід від кулі. По обличчі і на руках розкидані темні сліди ударів — видно, боровся. А все-таки він і мертвий був чудово гарний.

«Вернуся післязавтра...» — мимоволі спімнулася мені зустріч з ним у лісі.

По короткій відправі на рушниках виносять тіло з церкви. Постановлено нести на руках аж до монастиря. Нестимуть парубки і дівчата на зміну.

Щонайменш п'ятнадцятитисячна процесія розтягнулася через село і ліс. Озброєні йшли сотнями, по селам, жінки і дівчата — окремими групами. Сум і суворість лежали на всіх обличчях. Було якось трохи незрозуміло, чому ці всі люди приймають так близько до серця смерть цього немісцевого, чужого бурлаки, який забрів сюди минулого року з степів Херсонщини.

[13](#) У вид. 1934 і 1935 рр. «коцурівці» упереміж із «коцуровці». Так само «коцурівський» і «коцуровський».

[14](#) У всіх прижитт. вид. «гаряч-» упереміж із «горяч-» (див. також прим. 46, 67, 235).

[15](#) У вид. 1934 і 1935 рр. «станція» упереміж із «стація».

[16](#) У вид. 1938 р. «своім» упереміж із «своему». Так само «моім» із «мойому».

[17](#) У всіх прижитт. вид. «мабуть» упереміж із «мабудь».

[18](#) У вид. 1934 р.: «тиф, якого об'явилось декілька випадків».

[19](#) У всіх прижитт. вид. «прощатися» упереміж із «пращатися».

[20](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «спаскудив».

[21](#) У всіх прижитт. вид.: «підпольна» (пор. на стор. 213).

[22](#) У вид. 1934 р. помилково: «Серафімович».

[23](#) У вид. 1938 р.: «Суботовом» (пор. на стор. 9).

[24](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «гірним».

[25](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «везерунки».

[26](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «впереду».

[27](#) У всіх прижитт. вид. «замість» упереміж із «замісць».

[28](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «але».

[29](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «звідти».

[30](#) У вид. 1934 і 1935 рр. «дивлячись» упереміж із «дивлючись». Так само «возячи» й «возючи».

[31](#) У вид. 1938 р.: «хороба» (пор. на стор. 24, 28, 31 тощо).

[32](#) Так у всіх прижитт. вид.

[33](#) У всіх прижитт. вид. «якихось» упереміж із «якихсь» (пор. також «чиїхсь»).

[34](#) Правопис слова, що походить від імені майстра Месріхана (?) Нікамедова, визначити важко.

[35](#) У всіх прижитт. вид. «мусити» упереміж із «мусіти».

[36](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «якої».

[37](#) У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «по-українськи». Так само замість «по-московському» — «по-московськи».

[38](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «прийшлося».

[39](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «Чорнота, надзвичайно схвильований, і сідає».

[40](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «безкорисно».

[41](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «увага».

[42](#) У всіх прижитт. вид. «довколишній» упереміж із «довколишний».

[43](#) У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «м(')ягкий».

[44](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «то це значить, що він добрий чоловік».

[45](#) У вид. 1934 р.: «перебільшують».

[46](#) У вид. 1934 і 1935 рр.: «горяче».

Петро Чучупак, студент або випускникКиївської консерваторії (1910-і рр.).

Василь Чучупак, прапорщик російської армії (1916—1918). Копії люб'язно надав Роман Боровик.

Чорнота наче вгадав мою думку:

— Тут в минулому році ховали своїх вбитих хлопців по кільканадцять на день, але ні один не мав такого похорону... Любило населення Івана, бо й він для нього своєї голови не шкодував. Зрештою, вбиті в боях — це річ звичайна. Не так зворушує...

Ми обігнали валку і поїхали до монастиря. Залога сумна готовилася до зустрічі свого любленого веселого сотника, що повертав з прогульки на Побережжя. Між двома церквами, поруч чиїхсь старовинних могил з посадженими коло них — тепер вже велетенськими — деревами, була

вже готова глибока хата для нього. На монастирській кухні готовився заупокійний обід.

Нарешті процесія увійшла в монастир, і відкриту домовину поставили на землю коло ями. Дівчата, що несли покришку, побачивши яму, тихо заплакали. Чорнота, з яким ми стояли коло ями, глянувши на обличчя мертвого товариша, сердито мазнув себе кулаком по очах.

— Ах, чортів син, чортів син! — зітхнув⁴⁷ він і, коли старенький монастирський священик почав читати заупокійні молитви, став зосереджено молитися. Був він людиною глибоко релігійною.

Коли із тисяч грудей понеслося понуро-величаве «Вічна пам'ять», серед дівчат почулися глухі ридання. Нарешті забита домовина спущена на зв'язаних рушниках до ями. За нею полетіли рушники, вінки, дівочі хустини...

Почотом для сальви командував Йосип Оробко, та⁴⁸ грізна хвиля пострілів із десятка тисяч рушниць покрила і його дужий голос, і сальву залоги. За валами важко вибухнули три міни, пущені з міномета.

«Як умру, то поховайте...» — затягнув сильним басом немолодий селянин, що, спершися на рушницю, стояв у першому ряді. Могутні, величні хвилі пісні понеслися над лісами, відкликаючись луною по ярах:

«...Поховайте та вставайте, кайдани порвіте
і вражою злою кров'ю волю окропіте».

Юрба, скінчивши пісню, грізно загула. Почулися викрики: «На Чигирин!», «Доки їм терпіти?!», «Смерть коцурівцям!».

Отаман став на лавку коло могили і підняв руку з рушницею. Юрба стихла.

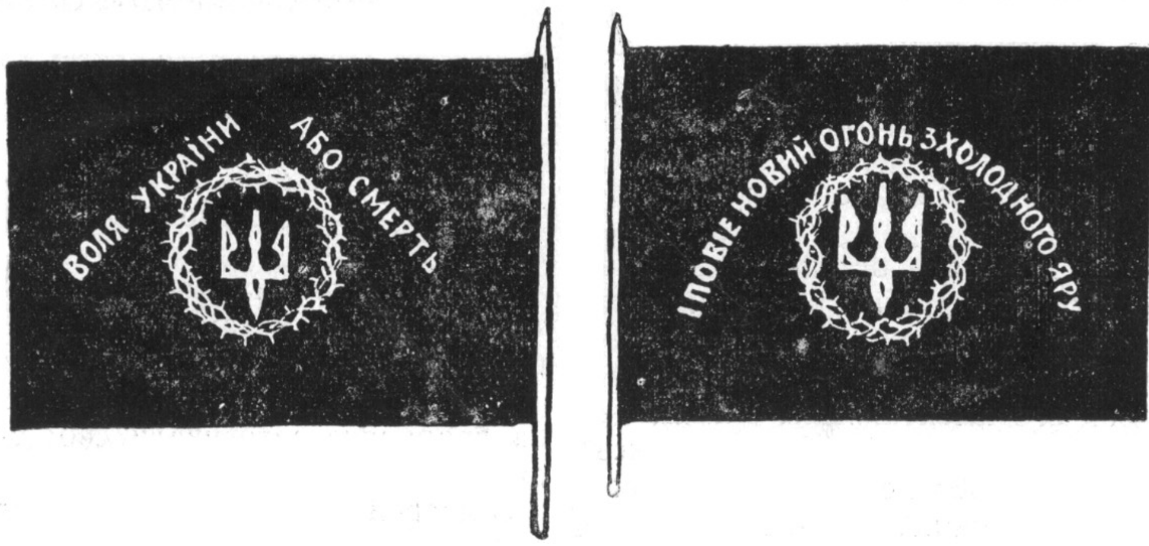
— Брати-громадяни! Ворог вирвав із наших лав одного з найкращих борців, але не піддавайтесь справедливій жадобі помсти! Хай пам'ять про Івана Компанійця вічно живе в наших серцях, та залишім мертвого мертвим, а живе діло — для живих! Скільки разів терпіла Україна поразку і страшну руїну через те, що сини її билися між собою в час, коли на неї насувався ворог ззовні! Про це стара гетьманська столиця, на яку ви збираєтеся, могла би найбільше оповісти...

⁴⁷ У вид. 1934 р.: «зітхнув».

[48](#) У вид. 1934 р.: «але».

Синьо-жовтий прапор полку гайдамаків Холодного Яру. Копію люб'язно надав Михайло Ковальчук. Оригінал зберігається в ЦМЗС Росії.

Малюнок чорного прапора Холодного Яру з журнального видання («Рік в Холодному Яру», лютий 1933 р.).

Тепер на Україну насунувся страшний ворог, який руйнує і обдирає наш край, безправно вбиває тисячі і тисячі наших людей там, де нарід не вмів і не хотів боротися, щоби рятувати себе, поки ще був час. Але з очей селян падає полуда, і Україна буде боротися, щоби повернути те, що так нерозумно віддала. Ми зможемо перемогти тільки єдністю, дружним вдаром на ворога! А коцурівщина сама загине, бо вона не має під собою ґрунту! Селяни Суботова чи Стецівки⁴⁹ підуть разом з нами, коли вийдуть з-під впливу купи авантюристів, коли побачать, що це один шлях до рятунку. Не з ними засліпленими нам боротися, щоби тішити цим ворога!

⁴⁹ У вид. 1934 і 1935 рр. Стецівку тут і далі помилково названо «Степівкою».

Одним из видных атаманов этого района является КОЦУРЬ. В настоящее время между ним и Чучупакой произошли разногласия и они порвали между собой всякое сношение. Его же банды вошли в состав банд Чучупаки. Прошлое Кацуря очень темное, по профессии он сапожник, до войны за убийство был присужден к 12 годам каторжных работ, от которых бѣжал благодаря революции. По убеждениям большевикъ. ~~ККА~~ Банды, бывшія у него в подчинении грабили в районе ст. Фундуклеевки - Каменки, а также в районе Черкассы на больших и мелких дорогах. Разногласия между Чучупакой и Коцурой произошли главным образом из-за способа ведения войны того и другого: Чучупакъ идейный самостійникъ, опирается на деревенскую интеллигенцію и крестьянство; строго преслѣдуетъ у себя грабежи и пытается создать дисциплинированную армию. Коцура же со своими бандами главным образом грабиль. Были случаи разоружения банд Кацуря крестьянами, возмущенными его грабежами. шпіонажъ. Во всехъ бандѣхъ шпіонажъ поставленъ однотипно и при томъ очень обстоятельно: свѣдѣнія получаются отъ крестьянъ, ѣздящихъ по району. Чучупакъ кромѣ того доставляютъ свѣдѣнія монашки Матреновскаго монастыря. Всѣ банды имѣютъ в деревнях своихъ вѣрныхъ людей, которые и передаютъ свѣдѣнія изъ одной деревни въ другую. Изъ главарей среди крестьянъ особенно популяренъ Чучупака.

при первыхъ заморозкахъ
Ближайшіе задачи Чучупака. Ближайшіе задачи Чучупаки является нападеніе на Черкассы путемъ совмѣстныхъ дѣйствій съ бандами ВЬСКО-ВОРКИ; производство переполюховъ в эшелонахъ на вокзалѣ; грабежъ города и возвращеніе въ Холодный Яръ.

Въ случаѣ подхода войскъ Добарміи къ Холодному Яру крестьяне находящіеся на учетѣ присоединяются къ кадровымъ составамъ бандъ и дѣйствуютъ вѣхъ совмѣстно съ ними.

Уривок із зведення розвідки тилу військ Київської області ЗСПР про повстанців південного сходу Київщини (кінець 1919 р.). Знайдено Михайлом Ковальчуком. Оригінал зберігається в ЦДВА Росії.

Розходьтєся спокійно по домах! Готуйте і бережіть зброю! Будьте готові кожної хвилини стати під сумний чорний прапор* Холодного Яру на захист своїх прав і України! Мусимо вернути їй радість і славу!

Зірвалося і довго не змовкало могутнє «Слава». Коли люди вже замовкли, його ще деякий час повторювали яри.

«А-а-а-а!» — донеслася остання протяжна луна десь здалека.

— Холодний Яр обізвався... — з якоюсь містичною повагою звернувся до мене Чорнота.

MEDLIT
медична література

КУПИТИ